

The formation of the Mojahedin-e-Khalgh organization and its role in the political developments of Iran from the beginning to the victory of the Islamic Revolution

Mohammad Piri ¹ and Said Rezaie HosseinAbad ²

1- Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

2- Master's Student in History (Islamic Iran Period), Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/07/05 Accepted: 2026/08/23 pp: 32- 49 Keywords: Intellectual Deviation; Political Closure; Socialism; Armed Struggle; Mojahedin-e-Khalgh.	The founders of the Mojahedin-e-Khalgh organization (MEK) were, prior to its formation, a group of young affiliates of the Freedom Movement of Iran who did not accept its militant approach and believed that the Freedom Movement's strategy would lead nowhere. For this reason, in 1971 (1350 SH), they broke away from the Freedom Movement and announced their existence. The organization's early leaders were initially committed to Islamic principles of thought, but gradually gravitated toward Marxist-Leninist viewpoints. In 1975 (1354 SH), the organization declared in a statement that Islamic ideology lacked the capacity for armed struggle against despotism and imperialism, and consequently, in that same year, it officially adopted the principles of socialist doctrine. During the second Pahlavi era, the Mojahedin-e-Khalgh carried out various activities against the regime. Following the exposure of their safe houses, most of their members were arrested and imprisoned, and a number were executed. With the victory of the Islamic Revolution, Rajavi, with the help of his associates, rebuilt the organization and sought to seize power entirely, but he was unsuccessful. Hence, on June 20, 1981 (30 Khordad 1360 SH), the organization launched military operations against the Islamic Republic. Following the failure of the strategy of armed uprising and Rajavi's escape to France, the organization sought an opportunity to overthrow the Islamic Republic. The Iran-Iraq War provided such an opportunity for the organization. This research has been conducted using a descriptive-analytical method and a library-based approach. In this study, the authors seek to answer the question of how the Mojahedin-e-Khalgh organization was formed and what led to its intellectual deviation. It appears that the organization, due to its totalitarianism and adoption of socialist thought, failed to align itself with the slogans and ideology of the Islamic Revolution and instead stood in opposition to it.
	Citation: Piri, M., & Rezaie HosseinAbad, S. (2026). The formation of the Mojahedin-e-Khalgh organization and its role in the political developments of Iran from the beginning to the victory of the Islamic Revolution. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 3(1), 32-49. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57215.1082 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.3.3

¹ **Corresponding author:** Mohammad Piri, **Email:** m.piri@lhiu.usb.ac.ir, **Tell:** +989155417317

Extended Abstract

Introduction

The 1960s (1340s SH) in Iran witnessed the growth of liberation movements influenced by both external and internal developments. The increasing expansion of leftist guerrilla movements across the globe, particularly in the Third World, and the growing popularity of leftist revolutionary organizations and figures among Iranian youth served as external factors in the formation of guerrilla and revolutionary groups. Alongside this, the Shah's regime implemented reformist policies—guided by the United States to stabilize the state, curb opposition ideologies, and render militant forces passive—which ultimately choked the country's political sphere and isolated active social forces. As a result, political and social activities became one-sided, and the country's administration took on an authoritarian form. Overall, the suppression of active social forces, the dissolution of political parties, the prevention of civil society growth, and harsh security control, which led to the erosion of political, religious, and social rights and freedoms, eliminated any possibility of peaceful power transfer or legal participation of individuals and political currents. Thus, peaceful avenues for opposing the government's goals and programs failed, and the ground for the emergence of violent and coercive actions became more open. Political groups and currents interested in guerrilla warfare in Iran, of which the Mojahedin-e-Khalgh organization is one, chose to follow this theory not based on religious or doctrinal inclinations, but rather on the basis of the dominant militant discourse of that era, which was monopolized by Marxist-Leninist forces. The organization, which was secretly established in 1965 (1344 SH), announced its existence in 1971 (1350 SH). In 1975 (1354 SH), the leadership of the Mojahedin officially declared in a statement that it had adopted the Marxist path as its ideology. This action effectively caused the organization to lose its intellectual and popular support among religious factions and clerics. Following the repressive atmosphere that prevailed after the coup d'état of August 19, 1953 (28 Mordad 1332 SH) up to the uprising of June 5, 1963 (15 Khordad 1342 SH), the government demonstrated that it would by no means yield to opposition forces attempting to bring about change or reform through peaceful and legal means. The Shah, by resorting to electoral fraud in parliamentary elections, sought to bring his affiliated representatives into the parliament and advance his policies through weak governments. His disregard for the warnings of nationalist-religious individuals and groups and senior religious authorities left no choice but to resort to violence and armed struggle. Thus, after the June 5 uprising and the exile of Imam Khomeini, along with the arrest and suppression of opponents, domestic conditions became ripe for a turn toward violent and armed struggles. Political groups that had set the overthrow of the regime through armed struggle as their organizational strategy emerged one after another. The arrest of members of the Freedom Movement after the June 5 uprising prompted individuals associated with this group to initiate a new movement in the struggle against the regime. Young members of the Freedom Movement questioned the efficacy of peaceful struggle methods and deemed them ineffective for changing the government's situation. Inspired by leftist Marxist groups, they considered the reform of the regime a dead end and believed in the overthrow of the Pahlavi system. The Mojahedin-e-Khalgh organization, like most groups of the 1960s, was influenced by the failure of peaceful struggles and the suppression of the June 5 uprising. It was founded in mid-September 1965 (mid-Shahrivar 1344 SH) by three young Muslim intellectuals, Mohammad Hanifnejad, Saeid Mohsen, and Abdolreza Nikbin (Abdi), after studying past struggles and reviewing armed movements in Latin America, adopting an urban guerrilla warfare strategy. With the joining of Asghar Badiezedegan in 1966 (1345 SH), they formed the organization's leadership cadre.

Material & Methods

This research has been conducted qualitatively with a descriptive-analytical approach. The data have been collected and analyzed based on historical documents, books, journals, articles, and

reports of the Mojahedin-e-Khalgh organization. Using a library-based method, the study examines the political, social, and religious position of the organization during the reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi in Iran.

Results and discussion

The findings indicate that although the initial founding members of the organization had acceptable religious inclinations, over time they came under the influence of emerging ideologies such as socialism, Maoism, and Marxism-Leninism, distancing themselves from religious thought and falling into intellectual eclecticism (deviation). With this mindset, they stood against the Islamic Revolution and inflicted irreparable damage upon the Islamic society of Iran.

Conclusion

In the final conclusion, we must acknowledge that due to its totalitarianism in pursuit of power, the organization failed to comprehend the realities of Iranian society and the great Islamic Revolution. By employing terror, destruction, and extensive, widespread, and indiscriminate explosions in various dimensions, it inflicted heavy losses on Iranian society and led a significant number of the country's youth astray.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

شکل‌گیری سازمان مجاهدین خلق و نقش آن در تحولات سیاسی ایران از آغاز تا پیروزی انقلاب اسلامی

محمد پیری^۱ و سعید رضایی حسین‌آباد^۲

۱- دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ دوره ایران اسلامی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
پدیدآورندگان سازمان مجاهدین خلق قبل از شکل‌گیری گروهی از جوانان وابسته به نهضت آزادی بودند که خط و مشی مبارزاتی آن را قبول نداشتند و معتقد بودند با این روند مبارزاتی نهضت آزادی راه به‌جایی نمی‌برند. به همین دلیل در سال ۱۳۵۰ ش از پیکره نهضت آزادی جدا شدند و اعلام موجودیت کردند رهبران اولیه سازمان در ابتدا به اصول فکری اسلام پایبند بودند اما به‌تدریج به دیدگاه‌های مارکسیستی - لنینیستی گرایش پیدا نمودند. این سازمان در سال ۱۳۵۴ ش در بیانیه‌ای اعلام کرد ایدئولوژی اسلامی فاقد توان مبارزه مسلحانه در مقابل استبداد و امپریالیسم است در نتیجه در این سال به‌طور رسمی اصول مکتب سوسیالیست را پذیرفت. مجاهدین خلق در دوران پهلوی دوم فعالیت‌های مختلفی علیه رژیم انجام دادند. در پی لو رفتن خانه‌های تیمی آن‌ها اکثر اعضای آن دستگیر و به زندان افتادند و تعدادی نیز اعدام شدند. با پیروزی انقلاب اسلامی رجوی به کمک دوستانش این سازمان را بازسازی و کوشید قدرت را به‌طور کامل به دست گیرد اما موفق نشد. از این‌رو سازمان در ۳۰ خرداد ۱۳۶۰ ش وارد عملیات نظامی علیه جمهوری اسلامی گردید با شکست استراتژی قیام مسلحانه و فرار رجوی به فرانسه، سازمان دنبال فرصتی برای براندازی جمهوری اسلامی بود. جنگ ایران و عراق این فرصت را در اختیار سازمان قرار داد. این پژوهش به‌صورت توصیفی-تحلیلی و روش کتابخانه‌ای انجام شده است. در این پژوهش نویسندگان می‌کوشند به سؤال چگونگی شکل‌گیری سازمان مجاهدین خلق و روند انحراف فکری آن پاسخ دهند. به نظر می‌رسد. سازمان به دلیل تمامیت‌خواهی و پذیرش تفکر سوسیالیستی نتوانست خود را با شعارها و ایدئولوژی انقلاب اسلامی هماهنگ سازد و در مقابل آن ایستاد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۱۴ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۱ صص: ۳۳-۴۹ واژگان کلیدی: التفات فکری، انسداد سیاسی، سوسیالیسم، مبارزه مسلحانه، مجاهدین خلق.

استناد: پیری، محمد؛ و رضایی حسین‌آباد، سعید. (۱۴۰۵). شکل‌گیری سازمان مجاهدین خلق و نقش آن در تحولات سیاسی ایران از آغاز تا پیروزی انقلاب اسلامی. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۳(۱)، ۳۲-۴۹.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57215.1082>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.3.3>

مقدمه

دهه ۱۳۴۰ ش در ایران، از نظر رشد جنبش‌های رهایی‌بخش و برانداز پیرو دو دسته تحولات خارجی و داخلی بوده است. گسترش روزافزون جنبش‌های چریکی چپ در اقصی نقاط جهان، به‌ویژه در جهان سوم و محبوبیت سازمان‌ها و افراد انقلابی میان جوانان ایران به‌عنوان عامل خارجی در شکل‌گیری گروه‌های چریکی و انقلابی مؤثر بود است. از سویی سیاست‌های اصلاح‌طلبانه شاه که با هدایت آمریکا برای تثبیت نظام پهلوی و تحدید اندیشه‌های مخالف و به انفعال کشاندن نیروهای مبارز انجام می‌شد، فضای سیاسی جامعه را مسدود و نیروهای فعال اجتماعی را منزوی کرد. در پی این تحولات روند فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی یک‌سویه شد و عرصه‌های مدیریت کشور شکل مستبدانه به خود گرفت. در مجموع، سرکوب نیروهای فعال اجتماعی، تعطیلی احزاب سیاسی، ممانعت از رشد و توسعه جامعه مدنی و کنترل امنیتی و خشن که موجب از بین رفتن حقوق و آزادی‌های سیاسی، مذهبی و اجتماعی گردید، مجال شرکت مردم در قدرت یا مشارکت افراد و جریان‌های سیاسی را از طریق قانون گرفت. بدین ترتیب، راه‌های مسالمت‌آمیز برای مخالفت با اهداف و برنامه‌های حکومت شکست خورد و راه برای ظهور و بروز افکار و اقدامات قهرآمیز و خشن بازتر شد.

گروه‌ها و جریان‌های سیاسی علاقه‌مند به مشی چریکی در ایران که سازمان مجاهدین خلق یکی از آن است، پیروی از این نظریه را نه بر اساس علائق دینی و مذهبی بلکه بر اساس گفتمان غالب مبارزاتی آن دوران که در انحصار نیروهای مارکسیست - لنینیست قرار داشت، برگزیدند. سازمان مجاهدین خلق که به‌صورت مخفی در سال ۱۳۴۴ ش تأسیس شد در سال ۱۳۵۰ ش موجودیت خود را اعلام کرد. اعضای اولیه این سازمان در اصل جوانان و دانشجویان تندروی سازمان نهضت آزادی بودند که خط و مشی محافظه‌کارانه آن را قبول نداشتند و بر جنبه مبارزات مسلحانه تأکید می‌ورزیدند. در ابتدا سه تن از این افراد به نام‌های محمد حنیف نژاد، سعید محسن و علی‌اصغر بدیع زادگان که رابطه نزدیک با آیت‌الله طالقانی داشتند موجودیت سازمان مجاهدین خلق را اعلام کردند. به‌زودی تعداد دیگری از جمله احمدرضایی نیز به این گروه پیوست. وی اولین کتاب ایدئولوژیکی سازمان را به نام نهضت حسینی نوشت. این کتاب هدف اسلام را به‌طور کامل مبارزه سیاسی علیه سرمایه‌داری و امپریالیسم معرفی می‌نماید و برخلاف سنت‌های گذشته که سرآغاز هر سخن به نام خدا بود او سخنش را به نام خدا و خلق قهرمان ایران شروع می‌کند. در سال ۱۳۴۵ ش نیز رهبری سازمان در اعلامیه‌ای رسماً اعلام کرد مشی مارکسیستی را به‌عنوان ایدئولوژی سازمان پذیرفته است؛ و با این تغییر ایدئولوژیک اعضای که هنوز به عقاید دینی پایبند بودند را به قتل رساندند یا به ساواک لو دادند. این تغییر ایدئولوژی باعث شد که سازمان عملاً پشتوانه مردمی و فکری خود را از دست بدهد به‌طوری که در آستانه انقلاب اسلامی به گروهی منزوی در داخل زندان‌ها تبدیل گردید.

پیشینه تحقیق

با توجه به ماهیت مجاهدین خلق دستیابی به اطلاعات سازمانی آن‌ها به‌سادگی امکان‌پذیر نیست به همین دلیل منابعی تحقیقی که درباره سازمان تألیف شده است اندک می‌باشد. با این حال برخی منابع و تألیفات و نشریات سازمانی و کسانی که با آن‌ها قطع رابطه کرده‌اند اطلاعاتی درباره عملکرد آن‌ها به دست می‌دهند.

یکی از کتاب‌هایی که به مبانی فکری مجاهدین خلق می‌پردازد کتاب نهضت حسینی است که توسط احمد رضایی نوشته شده است. رضایی در این کتاب اعلام می‌کند که حکومت دینی پیامبر (ص) شبیه نظام سوسیالیستی است در این نظام پیامبر و پیروانش ملزم به پرستش خدا بودند. از نگاه وی در حکومت پیامبر سلسله‌مراتب طبقاتی وجود نداشت او قیام امامان شیعه در دوره خلفای بنی امیه و بنی عباس را بر ضد زراندوزان، تجار و زمین‌دارانی می‌دانست که به بهره‌کشی و استثمار توده فقیر می‌پرداختند. وی معتقد بود که این خلفا به اهداف نظام توحیدی خیانت کردند. رضایی اعتقاد داشت که همه مسلمان باید تا برقراری جامعه‌ای بی طبقه، نابودی ظلم و استبداد، نظام سرمایه‌داری و روحانیت ساز شکار به مبارزه ادامه دهند. از نظر وی تفسیر و برداشت انقلابی توسط مجاهدین تفاوت چندانی با ایدئولوژی فدائیان مارکسیست نداشت. وی در این نوشتار اظهار می‌دارد که سازمان یک روند تدریجی پذیرش مارکسیسم را سپری کرده است. درنهایت مجاهدین در سال ۱۳۵۴ ش به پذیرش ایدئولوژی مارکسیست و مارکسیست لنینیست روی آوردند. ژان پیردگار، برنارهورکاد و یان ریشار نیز در کتاب ایران قرن بیستم، تألیف ۱۳۷۷ ش صفحاتی از کتاب را به معرفی

جزئی سازمان اختصاص داده است. البته در این نوشتار اطلاعات اندکی وجود دارد. نویسندگان توضیحاتی درباره عکس‌العمل مجاهدین در مقابل جشن‌های ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی می‌دهند و به اقدامات خرابکارانه‌ای که در پست‌های برق فشارقوی انجام دادند اشاره می‌کنند و از چند انفجار دیگر نیز نام می‌برند. پروانه آبراهامیان نیز در کتاب ایران بین دو انقلاب تألیف ۱۳۷۷ ش ضمن گزارشی از چگونگی شکل‌گیری سازمان به تعداد کشته‌های آن‌ها در برخورد با نیروهای شاه اشاره می‌کند. وی در این کتاب به معرفی سوابق خانوادگی و نحوه آغاز به فعالیت رهبران و کادر اولیه مجاهدین و نحوه گسترش سازمان می‌پردازد. نویسنده معتقد است که بحث‌های ایدئولوژیک شریعتی بر اعضای اولیه سازمان اثر مثبت داشته است. نشریات سازمان از جمله راه مجاهد نیز نحوه شکل‌گیری، مبارزات و مبانی فکری آن‌ها را بیان می‌کند. در این پژوهش علاوه بر منابع مکتوب از اعلامیه‌ها و نشریات مجاهدین نیز در معرفی و موضع‌گیری‌های ایدئولوژیک سازمان استفاده شده است.

زمینه‌های شکل‌گیری سازمان مجاهدین خلق

تهاجم متفقین در سوم شهریور ۱۳۲۰ ش ۱۵ آگوست ۱۹۴۱ م. به بهانه حمایت ایران از آلمان، به دیکتاتوری بیست‌ساله رضاشاه پایان داد. شکل‌گیری و سقوط پی‌درپی دولت‌ها در این دوره وابستگی بیش‌ازپیش ایران به کشورهای خارجی را در برداشت. با پایان یافتن جنگ جهانی دوم اختلاف میان دول متفق برای دستیابی به منابع بخصوص نفت ایران به وجود آمد. شوروی برای این که ایران را وادار به دادن امتیاز نفت شمال به این کشور بکند نیروهایش را از ایران خارج نکرد و این برخلاف توافق سران دول متفق در کنفرانس تهران در سال ۱۹۴۲ م بود زیرا این سران در این نشست توافق کرده بودند ظرف شش ماه پس از پایان جنگ، تمامی نیروهای خود را از ایران خارج کنند. قوای آمریکا و انگلیس بر اساس این توافق ایران را ترک کردند. اما نیروهای روس همچنان در ایران باقی ماندند. دموکرات‌ها به رهبری پیشه‌وری و با حمایت روس‌ها در آذربایجان علیه حکومت ایران دست به شورش زدند روس‌ها در حمایت از این شورش مانع حرکت نیروهای دولتی ایران به آذربایجان و سرکوب آن شدند (امینی، ۱۳۸۱: ۸۲). با روی کار آمدن دولت قوام، وی موفق شد مسئله خروج ارتش سرخ از ایران و حرکت‌های تجزیه‌طلبانه آذربایجان و کردستان را حل کند. (بهنود، ۱۳۶۹: ۲۷۶-۲۶۴). در این زمان وجود دولت‌های ضعیف و بدون برنامه موردتوجه شاه بود. سقوط پی‌درپی دولت‌ها به این روند کمک می‌کرد. محمدرضا شاه از این ضعف برای تثبیت موقعیت و افزایش قدرت‌ش نهایت بهره‌برداری را کرد. جریان‌های مخالف دیکتاتوری شاه، آیت‌الله کاشانی، چند گروه مذهبی و حزب توده بودند حزب توده با حمایت شوروی در امور داخلی کشور کارشکنی می‌کرد. با سقوط کابینه هژیر، ساعد مأمور تشکیل کابینه گردید. آیت‌الله کاشانی که به‌شدت با دخالت‌های انگلیس در ایران مخالف بود خواستار استیفای حقوق ملت ایران از شرکت نفت جنوب گردید. در نتیجه به دستور فرماندار نظامی تهران به خرم‌آباد و سپس به لبنان تبعید شد (بهنود، ۱۳۶۹: ۳۰۱-۳۰۰). ساعد با حمایت انگلیس حزب توده را منحل و سران آن را به زندان انداخت. در ۱۵ بهمن ۱۳۲۷ ش محمدرضا شاه موردحمله مسلحانه ناصرفخرایی قرارگرفت. این ترور بهانه بسط و گسترش دیکتاتوری شاه را فراهم آورد (آوری، ۱۳۷۳: ۳۲۸-۳۳۲).

در مجلس پانزدهم، تعدادی از نمایندگان از جمله حائری‌زاده، عبدالقدیر آزاد، حسین مکی و دکتر بقایی به بهانه تبعید آیت‌الله کاشانی و توقیف مطبوعات و نویسندگان، دولت را استیضاح کردند و استیضاح را آن قدر طول دادند که عمر مجلس پانزدهم به پایان رسید. در این بین آیت‌الله کاشانی با صدور اطلاعیه‌ای از لبنان، ضمن هشدار به تداوم دیکتاتوری رضا شاه توسط فرزندش با تشکیل مجلس مؤسسان برای تغییر قانون اساسی مخالفت کرد و از نمایندگان مجلس خواست با تغییر قانون اساسی که خون‌بهای جمع کثیری از مردم غیور، وطن‌خواه و دین‌دار ایران است، مخالفت کنند (حسینیان، ۱۳۸۵: ۶۰-۵۷). در انتخابات مجلس شانزدهم هژیر وزیر دربار از اصلی‌ترین موانع برگزاری انتخابات آزاد به شمار می‌رفت وی تلاش کرد نمایندگان طرفدار شاه وارد مجلس شوند. او که در تبعید آیت‌الله کاشانی نقش ویژه داشت توسط یکی از اعضای فداییان اسلام به قتل رسید (امینی، ۱۳۸۱: ۱۷۲).

شاه نیز کوشید با در اختیار گرفتن اکثریت مجلس شانزدهم، با تغییر قانون اساسی و در سایه خلأ احزاب سیاسی و رجال مذهبی و ملی قدرت‌ش را افزایش دهد و با انسداد سیاسی حاکم بر کشور خواسته‌های قدرت‌های بزرگ آن زمان (انگلیس و آمریکا) را تأمین

کند. مهم‌ترین حرکتی که ممکن بود در این زمینه مانع اهداف وی گردد تلاش یک جبهه فراگیر سیاسی به‌منظور در اختیار گرفتن مجلس بود.

در این شرایط بحرانی نمایندگان اقلیت مجلس پانزدهم، دولت را به دخالت در انتخابات مجلس متهم کردند و همراه عده‌ای از رجال ملی و روزنامه‌نگاران به رهبری دکتر مصدق تصمیم گرفتند در کاخ سلطنتی تحصن کنند. مصدق با انتشار پیامی در روزنامه‌ها از مردم خواست در تجمع ۲۲ مهر ۱۳۲۸ ش مقابل کاخ مرمَر حضور یابند. این درخواست مورد استقبال پرشور مردم قرار گرفت؛ اما به دلیل این که تحصن هزاران نفر در کاخ امکان‌پذیر نبود تعداد بیست نفر از بین جمعیت برای تحصن در دربار انتخاب شدند. علی‌رغم این که متحصنین چهار روز در کاخ ماندند چون به تقاضاها و شکایات آن‌ها ترتیب اثر داده نشد در بیانیه‌ای انتخابات را غیرقانونی اعلام و به اعتصاب خود پایان دادند. شکل‌گیری این تحولات فضای مناسب سیاسی را برای تشکیل جبهه‌ای سیاسی متشکل از رجال ملی و مذهبی فراهم کرد. به‌طوری که نوزده نفر از متحصنین که از اقدام خود نتیجه‌ای نگرفته بودند، هسته مرکزی جبهه ملی را تشکیل دادند. این گروه در اول آبان ۱۳۲۸ ش در منزل مصدق اجتماع و تشکیل سازمان جبهه ملی را به رهبری دکتر مصدق اعلام کردند (نجاتی، ۱۳۶۸: ۸۵-۸۴ و رک، بهنود، ۱۳۶۹: ۳۰۲).

مجلس شانزدهم با تشکل‌های سیاسی جدید و نیز ائتلاف حزب ایران، سازمان نظارت بر آزادی انتخابات، حزب ملت ایران، جمعیت آزادی مردم ایران، جمعیت فداییان اسلام، مجمع مسلمانان مجاهد و جبهه ملی در ۹ بهمن ۱۳۲۸ ش افتتاح شد. با تشکیل مجلس کابینه ساعد سقوط کرد و شاه علی منصور را مأمور تشکیل کابینه نمود. هدف اصلی کابینه منصور تصویب قرارداد الحاقی گس-گلشایان بود. مجلس به این طرح رأی نداد و دولت منصور سقوط کرد. شاه با توافق آمریکا و انگلیس رزم‌آرا، رئیس ستاد ارتش را مأمور تشکیل کابینه کرد. آیت‌الله کاشانی که از تبعید لبنان به ایران بازگشته بود، با نخست‌وزیری رزم‌آرا مخالفت کرد؛ اما این مخالفت نتوانست مانع به قدرت رسیدن رزم‌آرا شود و وی کابینه‌اش را با هماهنگی شاه تشکیل داد (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۳۱۱-۳۰۹ و رک بهنود، ۱۳۶۹: ۳۰۹-۳۰۷).

دکتر مصدق با حمایت آیت‌الله کاشانی و تعدادی از علمای برجسته و مردم خواستار ملی شدن صنعت نفت شد؛ اما رزم‌آرا در جلسه کمیسیون نفت مجلس در ۱۳ اسفند ۱۳۲۹ ش به‌شدت با این طرح مخالفت کرد. اقتدار رزم‌آرا باعث شد طرح مصدق و نمایندگان مجلس که از حمایت آیت‌الله کاشانی و آیت‌الله بروجرودی برخوردار بود با شکست روبرو شود؛ اما قتل رزم‌آرا توسط خلیل طهماسبی از اعضای فداییان اسلام در مسجد شاه باعث گردید کمیسیون نفت پیشنهاد ملی کردن صنعت نفت ایران را در ۱۷ اسفند ۱۳۲۹ تصویب کند. پس از این تصمیم مجلس شورای ملی با پشتوانه مردم و علما در ۲۴ اسفند ۱۳۲۹ به‌اتفاق آرا و مجلس سنا نیز در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ ش ملی شدن صنعت نفت ایران را تصویب کردند. کابینه حسین علاء که پس از کابینه رزم‌آرا زمام امور کشور را به‌دست گرفته بود، خیلی زود به بن‌بست رسید و استعفا داد. قرار بود حسین علاء که در میان اعضای جبهه ملی نفوذ داشت نقش میانجی میان شاه و مجلس را ایفا کند و سید ضیاءالدین طباطبایی نخست‌وزیر شود و طرح ملی شدن صنعت نفت را مسکوت بگذارد؛ اما تعدادی از نمایندگان مجلس مصدق را به‌عنوان نخست‌وزیر پیشنهاد دادند. دلیل این پیشنهاد این بود که مصدق مانند گذشته با این پیشنهاد مخالفت خواهد کرد و در این صورت زمینه برای به قدرت رسیدن سید ضیاء فراهم خواهد شد؛ اما برخلاف دوره چهارم مجلس مصدق با این پیشنهاد به‌شرط تصویب قانون طرح اجرای ملی شدن صنعت نفت موافقت کرد و به نخست‌وزیری رسید (نجاتی، ۱۳۶۸: ۲۲۲).

مصدق با دستیابی به نخست‌وزیری کوشید صنعت نفت ملی شود؛ اما انگلیس امیدوار بود با کمک عوامل داخلی و خارجی‌اش از اجرای این قانون جلوگیری کند. به همین دلیل با تعطیلی شرکت نفت و خارج کردن کارشناسانش به مقابله با دولت مصدق پرداخت و علیه ایران به شورای امنیت سازمان ملل شکایت کرد. مصدق برای دفاع از حقوق مردم ایران به مقر سازمان ملل رفت و انگلیس را به دخالت در سیاست داخلی ایران متهم کرد. در نیمه اول سال ۱۳۳۰ ش دولت مصدق که عملاً وارد میدان مبارزات دیپلماتیک بین‌المللی شده بود تلاش کرد با کمک سایر دولت‌ها حقوق ملت ایران را احیا کند (نجاتی، ۱۳۶۸: ۲۲۳).

دولت انگلیس و هواداران مجلسی‌اش که به جدی بودن ملت ایران برای دستیابی به حقوقشان باور نداشتند قوام را برای نخست‌وزیری به مجلس معرفی کردند. مجلس بدون حضور نمایندگان جبهه ملی به قوام (قوام‌السلطنه) رأی اعتماد داد. شاه نیز حکم نخست‌وزیری احمد قوام را تنفیذ نمود. قوام نیز در اعلامیه شدیداللحنی به مخالفین هشدار داد و آن‌ها را تهدید کرد که در

صورت کارشکنی در کار دولت و ایجاد اغتشاش با آن‌ها با شدیدترین وجه برخورد خواهد شد. انتصاب قوام و اعلامیه تند او با مخالفت مردم، آیت‌الله کاشانی و جبهه ملی مواجه شد. مردم تهران دست به تظاهرات اعتراض‌آمیز زدند. آیت‌الله کاشانی در اعلامیه‌ای انقلابی از مصدق و یاران او حمایت کرد. شاه که نمی‌خواست زمام امور کشور مجدداً به دست دکتر مصدق بیفتد با درخواست آیت‌الله کاشانی مخالفت کرد و در روز ۲۸ تیر ۱۳۳۱، تهران به محاصره نیروهای نظامی درآمد (کاتوزیان، ۱۳۷۳: ۲۳۴). مردم در ۳۰ تیر به درخواست آیت‌الله کاشانی و جبهه ملی به خیابان‌ها ریختند و به سمت مجلس راهپیمایی کردند. بازار تعطیل شد. کارمندان دست از کار کشیدند. با پیوستن استادان و دانشجویان دانشگاه تهران و نیز دانش‌آموزان مدارس، تظاهرات و مقاومت مردم و نیروهای سیاسی به اوج رسید. درگیری و زدوخورد ارتش و نیروهای وفادار شاه با مردم شدت گرفت. در حرکت مردم به‌سوی مجلس تعداد زیادی کشته شدند. فرماندهان ارتش که از پیوستن سربازان و درجه‌داران به مردم بیم داشتند پس از چند ساعت درگیری نیروهای نظامی را به پادگان‌ها فراخواندند. قوام پس از استعفا فرار کرد و شاه نیز از ترس مردم فرمان نخست‌وزیری دکتر مصدق را صادر نمود. هم‌زمان با موفقیت مردم و تسلیم شاه و دربار دیوان داوری لاهه نیز رأی بر عدم صلاحیتش در رسیدگی به شکایت دولت انگلیس علیه ایران داد. این رأی نیز پیروزی ملت ایران را تکمیل کرد و دولت دکتر مصدق پس از سی تیر با تصویب مجلس شورای ملی و سنا مجدداً کار خود را آغاز نمود. (کاتوزیان، ۱۳۷۳: ۲۴۴).

قطع رابطه ایران و انگلیس بر سر پرداخت غرامت از سوی ایران به تحکیم روابط آمریکا و انگلیس انجامید. با به قدرت رسیدن جمهوری‌خواهان در انتخابات ۱۹۵۲ م. زمینه برای همکاری مشترک آمریکا و انگلیس فراهم‌تر شد. دربار و ایادی انگلیس نیز موفق شدند با نفوذ افراد مشکوک در کنار آیت‌الله کاشانی و دکتر مصدق و ایجاد اختلاف بین آن‌ها و مردم زمینه‌های کودتای ۲۸ مرداد را فراهم کنند.

پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ارتشبد زاهدی که از قبل در میان نیروهای ملی نفوذ کرده بود مأمور تشکیل دولت شد. شاه که از ایران فرار کرده بود به ایران بازگشت و به تدریج دیکتاتوری خود را تثبیت کرد. محصول اصلی کودتای ۲۸ مرداد در ایران توسعه استبداد و دیکتاتوری بود که راه را به روی مبارزات قانونی و سیاسی بست و مسیر مبارزات زیرزمینی، خشونت‌آمیز و مسلحانه را گشود. این روند در تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران تأثیری عمیق گذاشت و مسیر رسیدن به آزادی و دموکراسی را طولانی کرد. «کابینه کودتا که محصول توافق قدرت‌های استعمارگر بود چهار هدف اصلی را دنبال می‌کرد:

۱- سرکوب جنبش ملی ضد استعماری و تحکیم رژیم استبدادی در ایران.

۲- حل مسئله نفت و بهبود وضع اقتصادی ایران.

۳- جلوگیری از شکل‌گیری جریان‌های ملی و مذهبی که طرفدار استقلال و آزادی ایران بودند.

۴- ممانعت از تسلط شوروی و جریان‌های وابسته به این کشور در ایران» (نجاتی، ۱۳۶۸: ۹۹)

یک روز پس از کودتاء فرماندار نظامی تهران به ریاست سرتیپ تیمور بختیار و سرتیپ فرهاد دادستان جوّ رعب و وحشت در تهران ایجاد کردند و با بسط فضای اختناق تمام نیروهای مذهبی و ملی را دستگیر و روانه زندان نمودند. در این میان سران و عوامل حزب توده بیشترین خسارت را متحمل شدند و نزدیک به ۵۴ نفر از آن‌ها اعدام یا زیر شکنجه به قتل رسیدند. برخی از افراد این حزب نیز به خارج گریختند یا به عضویت سازمان امنیت کشور درآمدند. دکتر مصدق پس از محاکمه به احمدآباد تبعید و تماس وی با تمامی افراد، به‌جز بستگان درجه اولش ممنوع گردید (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۴۰۰).

با فضای خفقان‌آوری که پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ به وجود آمد، پهلوی دوم نشان داد که به‌هیچ‌وجه تسلیم نیروهای مبارز اصلاح‌طلب که تلاش داشتند با شیوه‌های مسالمت‌آمیز و قانونی دست به تغییر یا اصلاح بزنند، نخواهد شد. وی با توسل به تقاب در انتخابات مجلس سعی داشت نمایندگان وابسته به خود را وارد مجلس کند و سیاست‌هایش را از طریق دولت‌های ضعیف مورد تأیید مجلس به‌پیش ببرد. عدم توجه وی به نصایح و تذکرات افراد و گروه‌های ملی- مذهبی و مراجع بزرگ، چاره‌ای جز توسل به خشونت و مبارزه قهرآمیز را برای او باقی نگذاشت. زمینه‌های داخلی این گرایش را می‌توان چنین برشمرد:

الف- به بن‌بست رسیدن مبارزات مسالمت‌آمیز سیاسی

شاه بدون توجه به مبارزات مسالمت‌آمیز و قانونی گروه‌ها و جریان‌های سیاسی، به دنبال بسط و توسعه اختیارات خود در اداره کشور بود. این تمایل شاه که با سرکوب مبارزین همراه بود، راه اصلاح و رفورم را مسدود کرد و انگیزه مبارزات قهرآمیز را سرعت بخشید.

در پی این اقدامات سازمان مجاهدین اعلام کرد سرکوب جبهه ملی دوم و محاکمه سران نهضت آزادی که پابندی و تعهد خود را به سلطنت مشروطه و قانون اساسی آن اعلام کرده بودند نمونه‌ای از استبداد حاکم است و نتیجه گرفتند که بعد از این اقدامات دیگر امیدی به اصلاح امور از طریق مبارزات مسالمت‌آمیز، اصلاح‌طلبانه و پارلمانی وجود ندارد زیرا حکومت مستبد شاه به هیچ وجه تحمل اعتراضات قانونی را نمی‌پذیرد (پیدایی تا فرجام، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۱۷-۲۱۶).

ب - حمله رژیم به تظاهرات مسالمت‌آمیز ۱۵ خرداد و قتل عام مردم

با بن بست مبارزات قانونی و مسالمت‌آمیز، تنها راه باقی‌مانده برای آزادیخواهان که با خشونت و اقدامات مسلحانه مخالف بودند، رجوع به آرا و افکار عمومی است. این اقدام که در روز پانزدهم خرداد ۱۳۴۲ انجام شد، می‌توانست راه‌حلی مسالمت‌آمیز برای بازگشت شاه به قانون اساسی باشد؛ اما وی با غرور و لجابت، به این روش تن نداد و با به خاک و خون کشیدن و قتل عام مردم راه اعلام نظر عمومی برای اصلاح امور کشور را مسدود کرد. (مدنی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۴۷-۴۵).

سازمان مجاهدین ضمن اشاره به این موضوع اعلام کرد، از شیوه‌های دیگر مبارزه و مخالفت مردمی در ایران بن بست‌نشینی در مساجد و اماکن مقدس و اعتراضات مسالمت‌آمیز در ادوار گذشته بود اما رژیم شاه با قتل عام بی‌رحمانه مردم در حرکت ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ ش در شهرهای تهران، ورامین، قم و شیراز به صورت عملی نشان داد تحمل هیچ گونه حرکت اصلاح‌طلبانه و آرام را ندارد.

ج - سلب مصونیت از شخصیت‌های مورد علاقه و اعتماد مردم

جدای از گروه‌ها، احزاب و جریان‌های سیاسی، برخی شخصیت‌های مقتدر، موجه و با نفوذ می‌توانستند با برقراری تعادل دوسویه میان مردم از یک طرف و حاکمیت از طرف دیگر، شرایط آشتی و گفتگو میان مردم و حکومت را برقرار کنند و با انتقال خواسته‌های قانونی و مشروع مردم به حکومت، حاکمان را متقاعد به انجام آن‌ها کنند و از این طریق مسیرهای اصلاح و تغییرات تدریجی را در نظام سیاسی فراهم آورند. با این شیوه می‌توان از انتقال مبارزات قانونی به مبارزات زیرزمینی و خشونت‌آمیز جلوگیری کرد. در این زمینه شاه مرتکب خطای بزرگ دیگری شد و با حصر خانگی، دستگیری، گروگان‌گیری و تبعید امام خمینی راه نصیحت و اصلاح را بست و زمینه را برای رشد مبارزات مسلحانه فراهم‌تر کرد.

با شکست مبارزات حزبی و تظاهرات مسالمت‌آمیز مردم، توسل به مبارزات مسلحانه تنها راه قانونی علیه شاه و حکومتش بود. از آنجا که در باور شیعیان مراجع تقلید از هر گونه تعرض، اهانت و تعقیب، قانوناً در امان هستند توجه به اعتراض مرجعیت به وضعیت موجود می‌توانست این بن بست سیاسی را از بین ببرد (پیدایی تا فرجام، ۱۳۵۸، ج ۱، ۲۱۸). حکومت پهلوی با قتل و کشتار مردم و دستگیری و زندان تعداد زیادی از شخصیت‌های مذهبی و دینی و حصر امام خمینی به مدت ۱۰ ماه در داودیه تهران تنها روزنه امید را هم بست و مشخص شد که رژیم شاه تحمل هیچ گونه صدای مخالفی را ندارد. (مدنی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۵۹-۵۵).

د - جلوگیری از فعالیت قانونی گروه‌ها و جریان‌های درون نظام

جلوگیری از فعالیت‌های حزبی و سازمانی که قانون اساسی را پذیرفته بودند و در چارچوب آن به فعالیت می‌پرداختند، راه را بر منتقدین نظام بست و مسیر مبارزات قهرآمیز را هموارتر کرد. شاه با دستگیری و سرکوب منتقدین خود و حتی گروه‌هایی که وفاداری‌شان را به او نشان داده بودند، عملاً مخالفت‌ها و انتقادهای زیرزمینی کرد و زمینه را برای رشد افراد و جریان‌هایی که به دنبال مبارزه مسلحانه علیه رژیم بودند، فراهم کرد.

بدین ترتیب پس از قیام ۱۵ خرداد و تبعید امام خمینی (ره) به خارج از کشور و نیز دستگیری و سرکوب مخالفین شرایط داخلی برای گرایش مبارزین به خصوص جوانان و دانشجویان به مبارزات قهرآمیز و خشن فراهم شد و گروه‌های سیاسی که خط‌مشی سازمانی خود را سرنگونی رژیم پهلوی از طریق مبارزه مسلحانه قرار داده بودند یکی پس از دیگری ظهور کردند.

در کنار عوامل داخلی، مبارزات مسلحانه برخی از سازمان‌ها و احزاب در دیگر کشورها و پیروزی آن‌ها بر حاکمانشان نیز در این امر دخیل بود. در پی پیروزی انقلاب سوسیالیستی در روسیه و صدور آن به سایر کشورها، به ویژه کشورهای جهان سوم و موفقیت انقلاب کوبا و چین، آمریکا برای جلوگیری از این روند که موجب توسعه دامنه نفوذ شوروی در کشورهایی مانند ایران می‌شد، راهبرد سد نفوذ را اجرا کرد و کوشید با انجام اصلاحات اقتصادی و سیاسی در کشورهای جهان سوم مانع راه‌اندازی و موفقیت انقلاب‌های مارکسیستی در این کشورها شود و از این طریق تداوم رژیم‌های استبدادی را حفظ و موجب وابستگی بیشتر آن‌ها به جهان سرمایه‌داری گردد. از سوی دیگر تأثیر تئوری‌های جنگ چریکی در کشورهای آمریکای لاتین و تعارض میان شوروی و چین که

هر یک بر نظریه‌ای خاصی از انقلاب تأکید داشتند عاملی برای طرح مباحث اساسی جنگ چریکی میان گروه‌های مبارز و جوانان ایران شد. در کنار این مسئله موفقیت مبارزات مسلحانه کوبا، جبهه آزادی‌بخش الجزایر، نهضت ملی کنگو به رهبری پاتریس لومومبا نشان داد که چگونه مبارزات قهرآمیز نتیجه داده و مبارزات قانونی و مسالمت‌آمیز به بن‌بست رسیده‌اند.

پیروزی روستاییان و کشاورزان چینی که هنوز در دوره فتودالی زندگی می‌کردند و مستعد انقلاب نبودند، تئوری مائو را به‌عنوان الگوی مبارزاتی در داخل ایران مطرح کرد. تجمع دهقانان در روستاها و حرکت آن‌ها به‌سوی شهرها و محاصره شهرها به‌وسیله روستاییان، تأثیر بسیاری بر افکار دانشجویان مبارز ایرانی به‌ویژه نیروهای مارکسیستی گذاشت که از وابستگی احزاب و سازمان‌ها به شوروی رنج می‌بردند. این مسئله باعث انشعاب عده‌ای از جوانان حزب توده شد. این گروه نام خود را «سازمان انقلابی حزب توده ایران» گذاشت و با انطباق وضعیت ایران با چین، سرمایه‌گذاری در روستاها را محور اصلی مبارزات خود قرار داد.

با شکست گروه‌های مائوئیستی در جهان، از جمله شکست شورش بهمن قشقایی و گروه پرویز نیک‌خواه در ایران، شیوه‌ای جدید در مبارزات قهرآمیز مطرح گردید. این شیوه توسط «رژمی دبره»، از دوستان نزدیک «چه گوارا» در کتابی با عنوان «انقلاب در انقلاب» ضمن کهنه دانستن نظریات مارکس-لنین بر این نکته تأکید کرد که مبارزه مسلحانه نیاز به حمایت توده‌های مردم ندارد. یک گروه چریکی کوچک مانند موتوری است که مردم را به حرکت در می‌آورد. این تئوری نیز در عمل پاسخگوی نیاز جوامعی همچون ایران نبود. شکست چه‌گوارا در بولیوی و واقعه سیاهکل در شمال ایران بر این نظریه خط بطلان کشید. (شعبانی، ۱۳۹۲: ۳۲).

پس از شکست تئوری «چریک کوه»، نظریه‌پردازی برزیلی به نام کارلوس ماریگلا نظریه جنگ چریک شهری را ارائه کرد. وی معتقد بود طبقه کارگر مرکز ثقل جنگ چریکی است و نیروهای این جنگ باید از میان کارگران انتخاب شوند. در نظام‌های سرمایه‌داری، قلب جامعه و نیروی محرکه انقلاب، طبقه کارگر است و این طبقه در جوامع صنعتی در شهرها حضور دارند؛ بنابراین، نقطه آغازین انقلاب محافل کارگری در شهرها هستند و این طبقه می‌تواند با آغاز جنگ چریکی از شهرها و گسترش و تعمیق آن در میان مردم موجب پیروزی انقلاب شود.

بررسی ادبیات جنگ چریکی در ایران نشان می‌دهد که پیروان این نظریه‌ها در ایران عمدتاً از ترجمه کتاب‌هایی مانند «مسائل راهبردی در جنگ چین» اثر مائو و برخی نوشته‌های بیژن جزنی، علی‌اکبر صفایی فراهانی، امیر پرویز پویان و مسعود احمدزاده استفاده کرده‌اند. آن‌ها با انطباق این تئوری‌ها با شرایط ایران کوشیدند در زمینه سقوط نظام پهلوی گام‌های مؤثری بردارند، اما به دلیل ضعف شناخت نسبت به جامعه و مردم ایران و پاره‌ای دلایل دیگر، هیچ‌گاه موفق نشدند. آخرین پویندگان این نظریه‌ها دو سازمان «چریک‌های فدایی خلق» و «سازمان مجاهدین خلق» بودند که در تئوری و عمل شکست خوردند. سازمان مجاهدین خلق، گرایش تئوریک و عملی خود را بیشتر از مکتوبات بیژن جزنی اخذ کرده بود. توجه اعضای مرکزی سازمان به نظریات بیژن جزنی که مارکسیسم - لنینیسم را شرط اصلی مبارزه مسلحانه می‌دانست، حلقه اتصال این گروه به عقاید مارکسیستی بود (نجاتی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۱۴۸) جزنی در دانشگاه در بخش دانشجویی جبهه ملی فعال بود و با رفقاییش که در جریان فعالیت‌های جبهه ملی آشنا شده بود به یارگیری از بین دانشجویان به نفع سازمان‌های چریکی چپ‌گرا می‌پرداخت و با آن‌ها شب‌ها به کتاب‌خوانی و بحث و گفتگو می‌پرداخت و با این فعالیت‌ها زمینه تشکیل سازمان چریک‌های چپ (کمونیست) در ایران را پی‌ریزی کرد (جزنی، ۱۳۸۸: ۱۲).

تأسیس سازمان مجاهدین خلق ایران

پس از دستگیری اعضای نهضت آزادی در قیام ۱۵ خرداد، افراد مرتبط با این گروه درصدد برآمدند حرکت جدیدی در مبارزه علیه رژیم پهلوی آغاز کنند. این فکر از اینجا ناشی می‌شد که افراد جوان نهضت، کارآمدی روش‌های مبارزاتی مسالمت‌آمیز را زیر سؤال بردند و آن را برای تغییر وضعیت حکومت ناکارآمد دانستند. آن‌ها با الهام از گروه‌های چپ مارکسیستی روش اصلاح رژیم را غیرممکن دیدند و تنها راه باقی‌مانده را براندازی نظام پهلوی می‌دانستند. سازمان مجاهدین خلق ایران مانند اغلب گروه‌هایی که از دهه ۱۳۴۰ شکل گرفتند، تحت تأثیر شکست مبارزات مسالمت‌آمیز و سرکوب قیام ۱۵ خرداد، توسط سه تن از روشنفکران مسلمان جوان در اواسط شهریور ۱۳۴۴ ش محمد حنیف نژاد، سعید محسن و عبدالرضا نیک‌بین (عبدی) تأسیس شد. این افراد

پس از مطالعه تاریخ مبارزات سازمان‌های چریکی و مسلحانه در آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین سازمان مجاهدین را با هدف جنگ چریکی شهری علیه رژیم پهلوی تأسیس کردند. در سال ۱۳۴۵ ش با پیوستن اصغر بدیع‌زادگان به این گروه کادر رهبری سازمان شکل گرفت. افراد یادشده مذهبی، با هوش و دارای ذکاوتی فوق‌العاده بودند و در بهترین رشته‌های دانشگاهی تحصیل می‌کردند. آن‌ها در مبارزات سیاسی و اجتماعی مشارکت داشتند و با آیت‌الله بهشتی، آیت‌الله مطهری، آیت‌الله طالقانی، علامه محمدتقی جعفری، مهندس بازرگان، دکتر یدالله سبحانی، دکتر عباس شیبانی ارتباط داشتند. تفکر مذهبی و سیاسی آن‌ها عمدتاً متأثر از افکار آیت‌الله طالقانی و مهندس بازرگان بود و در بسیاری از رفتارهای عملی رادیکال‌تر از آنان بودند. از مسائلی که بنیان‌گذاران سازمان به‌خصوص حنیف‌نژاد بر آن تأکید داشتند، ارتباط با روحانیون فعال و مبارز بود (Katzman, 1992: 1).

انگیزه‌ها و دلایل تشکیل سازمان مجاهدین خلق ایران

کادر مرکزی سازمان مجاهدین خلق پس از قیام ۱۵ خرداد و دستگیری تعداد زیادی از سران نهضت آزادی و همچنین بازداشت، حصر و تبعید تعداد زیادی از روحانیون مبارز و انقلابی، با تشکیل جلساتی به بررسی و تحلیل مبارزات مردم، گروه‌ها، احزاب و شخصیت‌های سیاسی و مذهبی تاریخ معاصر ایران پرداخت و به این نتیجه رسید که برای سرنگونی رژیم پهلوی و مبارزه با امپریالیسم آمریکا چاره‌ای جز مبارزه مسلحانه باقی نمانده است و اظهار داشتند.

مردم ایران علی‌رغم مبارزات طولانی در گذشته و حال و به‌ویژه در قیام ۱۵ خرداد در بدترین شرایط تاریخی از نظر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی به سر می‌برند و برای رسیدن به آزادی و استقلال در برابر استبداد و استعمار خارجی متحمل رنج‌ها و مصائب فراوان شدند.

مجاهدین اعلام کردند عدم موفقیت مبارزات مردم ایران در تاریخ معاصر بخصوص در ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ ش به خاطر کوتاهی و عدم شرکت فعال مردم ایران در مبارزه نبوده است بلکه آنچه این مبارزات را به بن‌بست کشانده است افکار سازشکارانه، اصلاح‌طلبانه و لیبرالی سازمان‌ها و گروه‌هایی مانند جبهه ملی، نهضت آزادی و حزب توده بوده است. زیرا این گروه‌ها به دلیل روحیه تسلیم طلبانه در برابر آمریکا و رژیم شاه از حرکت‌ها و ایده‌های اصلاح امور پیروی می‌کردند و تلاش می‌کردند مبارزات مردمی را در قالب قانون اساسی و مبارزات پارلمانی محصور کنند. در راستای همین باور رهبران نهضت آزادی که در زندان شاه بسر می‌بردند در واکنش به اعلامیه‌های رادیکالی دانشجویان جوان عضو این گروه، انتساب آن را به خود تکذیب کردند. دانشجویان نیز این موضع‌گیری را در راستای سلوک سازشکارانه نهضت آزادی اعلام کرد.

درباره روحانیت مبارز ایران سازمان بیان نمود هرچند روحانیون برخلاف نهضت آزادی و بقیه گروه‌ها، مبارزه جدی‌تری را به رهبری آیت‌الله خمینی علیه شاه و لواحق شش‌گانه او آغاز کرد اما این مبارزات چون رهبری آن دارای تشکیلات منظم نبود و آگاهی لازم به شیوه مبارزه و پیچ‌وخم‌های آن نداشت به دست آورد مطلوبی نرسید. مجاهدین شکست قیام امام خمینی را به دلیل عدم همراهی مراجع و حوزه‌های علوم دینی مشهد و نجف اعلام کردند و این اقدام را حرکتی فردگرایانه و فاقد پشتوانه نهادی و تشکیلاتی می‌دانستند. این سازمان شکست قیام مردمی ۱۵ خرداد و شهادت هزاران نفر از اقشار مختلف مردم مسلمان ایران را برخاسته از ضعف نهضت آزادی و جبهه ملی در بسیج مردم و رهبری آن می‌دانست و اعلام کرد که دوران مبارزات مسالمت‌آمیز به سررسیده است و برای سقوط شاه و از بین بردن حاکمیت استعمار و استبداد در ایران و تأمین خواست‌های برحق ملت تحت ستم حکومت پهلوی راهی جز قیام مسلحانه وجود ندارد. در یک برآورد کلی باید پذیرفت که از نگاه مجاهدین خلق قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ ش و سرکوب آن توسط نیروهای شاه پایان راه‌حل و خط‌مشی مبارزه مسالمت‌آمیز و سرآغاز مبارزه مسلحانه با دشمن به شمار می‌آید. مجاهدین اظهار داشتند پس از سرکوب قیام ۱۵ خرداد مبارزه مسالمت‌آمیز جایگاهی در دگرگونی مبارزاتی آن‌ها ندارد زیرا حکومت شاه مستبدتر از آن است که به فعالیت سیاسی آرام اجازه عرض‌اندام دهد از نگاه سازمان، مبارزه سیاسی با بن‌بست روبرو شده بود و از بین بردن آن نیاز به در پیش گرفتن شیوه‌های نوین مبارزاتی داشت. مجاهدین با الگوبرداری از قیام و مبارزه مردم الجزایر علیه استعمار فرانسه و ویتنامی‌ها علیه سلطه آمریکا و پیروزی انقلابیون کوبا بر استبداد حاکم بر این کشور، برنامه مبارزاتی‌شان را با روش جدید سازمان‌دهی نمودند.

مجاهدین در بیانه‌هایی که منتشر کردند علت اصلی شکست حرکت‌های سیاسی و قیام‌های ملی در ایران را به سبب غیرحرفه‌ای بودن این مبارزات اعلام کردند و اظهار داشتند کسانی که در گذشته رهبری گروه‌های سیاسی و مبارزاتی ایران را برعهده گرفته بودند از صلاحیت لازم رهبری برخوردار نبودند. به باور این سازمان کسانی که در رأس رهبری گروه‌های سیاسی و مبارزاتی قرار داشتند هدف و برنامه اصلی آن‌ها هدایت و رهبری این گروه‌ها و سازمان‌ها نبود. به باور مجاهدین این افراد شغل و حرفه خود را داشتند و به گروه‌ها و احزابی که رهبری آن را برعهده داشتند به صورت حاشیه‌ای نگاه می‌کردند اینان در صورتی که فرصت می‌یافتند و احساس خطر نمی‌کردند در میدان سیاسی حاضر می‌شدند.

مجاهدین از خودگذشتگی، فداکاری و حضور مردم ایران را در عرصه مبارزه با حکومت پهلوی و دولت استعمارگر آمریکا امری ستودنی می‌دانستند اما این فداکاری و جانفشانی را ضامن پیروزی علیه حکومت شاه و آمریکا نمی‌دانستند و اعلام کردند مبارزه زمانی منجر به آزادی از زیر بار ظلم و سلطه شاه و نوکران آمریکایی‌اش می‌گردد که توسط سازمان منضبط رهبری شود. به عقیده آن‌ها دوره مانورهای محفلی گذشته بود و تجربه پیروزی انقلاب‌های روسیه، چین، کوبا و الجزایر نشان داد که تنها راه پیروزی بر استبداد شاه و استعمار ایجاد یک سازمان مبارزاتی با تشکیلات آهنین است (پیدایی تا فرجام، ج ۱، ۱۳۸۵: ۲۹۴-۲۹۲).

پس از مطالعه و بررسی‌هایی که صورت گرفت حنیف نژاد، عبدی نیک‌بین و سعید محسن در شهریور ۱۳۴۴ ش تصمیم گرفتند سازمانی تشکیل بدهند که ویژگی‌های موردنظر آن‌ها را تأمین و قدرت هدایت قیام مردم را داشته باشد کادر رهبری برای تأمین نیروهای موردنیاز به صورت مخفیانه از مسئولان انجمن‌های اسلامی دانشگاه‌های تهران، شهرستان‌ها و از نیروی تحصیل کرده و جوان نهضت آزادی درخواست نمود افرادی را که مورد اعتماد و قائل به مبارزه علیه رژیم ستم شاهی هستند به آن‌ها معرفی کنند تا برای آن‌ها کلاس‌های ویژه آموزشی سیاسی و ایدئولوژیک گذاشته شود. افراد که به سازمان می‌پیوستند باید معتقد به اسلام، از نظر امنیتی مورد اعتماد، انضباط‌پذیر و نظم سازمانی را به طور کامل رعایت کنند. به خانواده، شغل، تحصیلات و مظاهر زندگی دنیوی وابسته نباشند و هدفشان مبارزه با رژیم باشد و در این راه حاضر به فداکاری، ایثار و گذشت باشند.

بر اساس معیارهای فوق، تعدادی دانشجو جذب و در کلاس‌های سه یا چهار نفره سازمان‌دهی شدند تا آموزش‌های اولیه و ایدئولوژیک (سیاسی و عقیدتی) را فراگیرند و سپس با ارزیابی و تحقیق و موفقیت در کلاس‌های آموزشی به عضویت رسمی سازمان درآیند (شعبانی، ۱۳۹۲: ۳۶).

مبانی فکری و ایدئولوژیک سازمان مجاهدین خلق

رهبری مجاهدین خلق تحت تأثیر تحلیل‌های علمی و نوگرایانه نهضت آزادی و باورهای مارکسیست‌های انقلابی در کانون‌های مختلف قرار گرفتند. آن‌ها با رد تفکر ماتریالیسم فلسفی مارکسیست‌ها، باورهای سیاسی، تاریخی، اجتماعی و اقتصادی این مکتب را به عنوان ایدئولوژی انقلاب قبول کردند. رهبری سازمان در اعلامیه‌هایی که در سال‌های اول تشکیل منتشر کردند اصول دیالکتیک را همان گونه که از سوی مارکسیست‌ها طرح شده بود به عنوان روش شناخت مسائل اجتماعی برنامه حزبی‌شان پذیرفتند. علاوه بر این مجاهدین اصل تضاد طبقاتی تر، انتی تر و سنتز را به همان شکلی که در متون مارکسیستی آمده بود قبول کردند. بر اساس این تفکر کادر رهبری مجاهدین خلق اعلام نمودند جامعه جهانی از همان ابتدا از میان درگیری‌های درونی طبقاتی به سوی مبارزه برای ایجاد جامعه بی طبقه توحیدی سیر می‌کند و این حرکت تا زمان آخرین پیامبر ادامه داشته است و بعد از آخرین پیامبر به وسیله انقلابیون خداپرست ادامه می‌یابد (سازمان مجاهدین خلق ایران، ۱۳۵۸: ۴).

اولین کتابی که اصول فکری و ایدئولوژیک سازمان مجاهدین در آن طرح گردیده راه حسین تألیف احمدرضایی است وی در این اثر اظهار می‌دارد که نظام الهی موردنظر حضرت محمد (ص) ایجاد یک حکومت بر پایه منافع عمومی بوده است. از نگاه رضایی امامان شیعه بخصوص امام حسین (ع) بر ضد زمین‌داران بزرگ، تاجران سرمایه‌دار، استثمارگران و خلفای غاصب اموی که به اهداف نظام توحیدی خیانت کرده بودند، قیام نمود رضایی در این کتاب می‌نویسد بر همه مسلمانان لازم است که برای برقراری جامعه‌ای توحیدی و بی طبقه و از بین بردن ظلم به‌ویژه نظام سرمایه‌داری، استبداد و روحانیت عافیت‌طلب مبارزه کنند (رضایی، بی‌تا: ۷۵). سازمان مبارزه مسلحانه را عاملی برای از بین بردن، جو پلیسی، یأس و ناامیدی، ترس و ایجاد شرایطی برای فراگیرنمودن مبارزه می‌دانست (سازمان مجاهدین خلق ایران، ۱۳۵۷: ۶۶).

مجاهدین خلق برای اختلال در جشن‌های پرهزینه ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی در سال ۱۳۵۰ ش اقدام به بمب‌گذاری در تأسیسات برق تهران کرد و تلاش نمود یک هواپیمای ایرانی را برابند. در پی این اقدام نه تن از اعضای مجاهدین دستگیر شدند. در زیر شکنجه یکی از آن‌ها اطلاعات سازمان را به ساواک داد که به دستگیری ۶۶ عضو سازمان منجر شد. در ماه‌های بعد نیز تمام کادر اولیه رهبری دستگیر و اعدام شدند و یا در درگیری‌های خیابانی به قتل رسیدند (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۶۰۶). ژان پیردیگار و همکارانش برخلاف ابراهیمیان در گزارشی اعلام می‌کنند که سازمان مجاهدین خلق در سال ۱۹۷۱ م شاید در رقابت با حرکت فدائیان سیاه‌کل وارد صحنه شدند و درصدد برآمدند با منفجر کردن خطوط فشارقوی برق‌رسانی، مانع برگزاری جشن‌های دوهزاروپانصدساله شاهنشاهی شوند. وی در ادامه اعلام می‌کند در جریان این عملیات ۶۹ نفر از مهم‌ترین اعضای سازمان که توسط یک توده‌ای سابق که به ساواک پیوسته بود و برای آن‌ها خبرچینی می‌کرد لو رفتند و دستگیر گردیدند. از این تعداد ۱۱ نفر اعدام و ۱۶ نفر به حبس ابد محکوم شدند. از محکومین به اعدام دو نفر را عفو نمودند که یکی از آن‌ها مسعود رجوی بود. شاه اعلام کرد که آزادی وی در قبال همکاری با ساواک انجام گرفته است (ژان پیر و همکاران، ۱۳۷۷: ۱۷۸).

پس‌ازاین ضربات نیروهای باقی‌مانده مجاهدین با حمایت گروه‌های مذهبی و سیاسی ازجمله برخی از روحانیون انقلابی ضد شاه و تعدادی از بازاریان مخالف حکومت به بازسازی سازمان پرداختند. باقی‌مانده مجاهدین نیز موفق شدند گروهی از جوانان دانشجوی را جذب و سازمان‌دهی کنند و چند عملیات نظامی علیه حکومت انجام دهند. با اقدامات نظامی شهرت مجاهدین به‌عنوان نیروی مبارز مسلمان گسترش یافت به‌طوری‌که سایر گروه‌های مبارز را تحت تأثیر قرار داد و بسیاری از روحانیون با اطمینان خاطر به آنان کمک کردند. در این بین خانواده‌های مجاهدین با آیت‌الله طالقانی، مسجد هدایت و حسینیه ارشاد ارتباط برقرار کردند این اقدامات نیز بر محبوبیت مجاهدین افزود و باعث کمک‌های مالی بازاریان، روحانیون و سایر مسلمانان انقلابی به آن‌ها گردید (رضوی، ۱۳۷۶: ۷۵).

بااین‌حال موضع‌گیری و برخورد امام خمینی (ره) با آن‌ها متفاوت بود و حاضر به ارتباط و تأیید مجاهدین نشد. کوشش‌های مجاهدین و تعدادی از روحانیون، که به‌صورت کتبی از امام خمینی درخواست کردند که آن‌ها را تأیید کند نیز مؤثر واقع نشد. امام خمینی به هیچ‌وجه چه مستقیم و غیرمستقیم مجاهدین را تأیید نکرد؛ اما بعد از تغییر ایدئولوژیکی سازمان پس از حوادث ۱۳۵۴ ش، دلیل برخوردهای سرد امام با مجاهدین بر همه روشن گردید (روحانی، ۱۳۸۱ ج ۳: ۶۴۲).

با از بین رفتن کادر رهبری مجاهدین در سال ۱۳۵۰ ش گرایش به مارکسیسم در سازمان شدت پیدا کرد و آثار و متون مارکسیستی در برنامه آموزشی آن‌ها در دهه ۵۰ قرار گرفت. این آموزش‌ها به‌تدریج باعث رشد دوگانگی فکری بین اسلام و مارکسیسم در سازمان مجاهدین گردید. درنهایت مجاهدین با حذف ایدئولوژی اسلام به تضاد درونی خود پایانی دادند (زیباکلام، ۱۳۷۵: ۲۶۴). بررسی آثار به‌جای مانده مجاهدین نشان می‌دهد که این سازمان تناقضات شدید فکری را در درون خود پرورش داده است. با رشد این نارسایی و تضاد فکری و درونی درنهایت رهبری مجاهدین به این نتیجه رسید که باید اسلام را کنار بگذارد و مارکسیسم را اساس کارش قرار دهد. این تغییر ایدئولوژیک صدمات فراوانی به سازمان و کل جنبش انقلابی و اسلامی ایران وارد کرد. چنین به نظر می‌رسد که استناد رهبران مجاهدان به قرآن، نهج‌البلاغه، تاریخ اسلام و ایران جنبه ظاهری داشته و هدف آن جلب حمایت‌های مردمی بوده است. مقایسه آثار مکتوب آن‌ها ازجمله، جزوه شناخت، اقتصاد به زبان ساده، تفسیر سوره توبه، راه حسین، تکامل، راه انبیاء و را بشر مجاهدین با آثار آیت‌الله طالقانی، مهندس بازرگان که ادعای پیروی از آن‌ها را می‌کردند متفاوت است. به اعتقاد دکتر حمید عنایت «جسارت مجاهدین در این تلفیق ایدئولوژیک به‌شدت از به کار گرفتن ماتریالیسم دیالکتیک در تفسیر قرآن و بعضی از فراز و نشیب‌های زندگی پیامبر (ص)، علی (ع) و امام حسین (ع) مشهود است. کاری که آن‌ها کرده‌اند این است که این مفهوم و مقولات فرعی را به‌عنوان یک ابزار تحلیلی به کار می‌بردند، بی‌آنکه اساساً اسمی از آن به میان آورند. بدین‌سان مفهوم «سنت‌الله» را کمابیش به معنای «قانون تکامل»، یکی از قوانین علمی و اساسی جهان آفرینش به کار می‌بردند و می‌گفتند هر پدیده‌ای که نتواند خود را با این سنت هماهنگ کند محکوم به نابودی است. برای مثال، نظام سرمایه‌داری و جهان سلطه از آنجاکه دیگر هماهنگ با واقعیت‌های حیاتی جامعه بشری نیست، ضد خودش یعنی طبقه کارگر و زحمتکش را در درونش می‌پروراند و سرانجام با انقلاب توده‌های تحت ستم، قدرت سرمایه‌داری را از بین می‌برد و طبقه کارگر وارث قدرت، وسایل تولید و وارث زمین خواهد شد» (عنایت، ۱۳۶۲: ۲۶۷-۲۶۶).

کادر مرکزی مجاهدین خلق به طور عملی از اواخر سال ۱۳۵۳ ش ایدئولوژی مارکسیستی را پذیرفته بودند؛ اما رهبری سازمان در مهرماه ۱۳۵۴ ش با انتشار بیانیه‌ای تحت عنوان مواضع ایدئولوژیک، به طور رسمی پذیرش تفکر مارکسیسم - لنینیسم را اعلام کرد (سازمان مجاهدین خلق ایران، ۱۳۵۴: ۱۶).

در این بیانیه اظهار داشتند پس از چهار سال مبارزه مسلحانه و دو سال بحث و گفتگوی ایدئولوژیک بدین نتیجه رسیده‌اند که تنها راه واقعی مبارزه و حرکت‌های انقلابی ایدئولوژی مارکسیسم است. در آغاز فکر می‌کردیم می‌توانیم دو ایدئولوژی مارکسیسم و اسلام را ترکیب کنیم و فلسفه جبر تاریخ را بدون ماتریالیسم و دیالکتیک بپذیریم اما به این نتیجه رسیدیم که این کار عملی نیست. در نتیجه ما مارکسیسم را که راه واقعی برای رها ساختن طبقه کارگر تحت ظلم است برگزیدیم. زیرا اسلام به دلیل اعتقاد به خدا، نبوت و قیامت نمی‌تواند در ردیف نیروهای بالنده اجتماعی بشر و زمینه‌ساز پیروزی مستضعفان و زحمت‌کشان بر نظام طبقاتی استثمارگری باشد و جامعه تولیدی بی طبقه عاری از ظلم و ستم را به صورت عملی ایجاد کند. به اعتقاد مجاهدین نظام توحیدی قدرت نفی کامل بهره‌کشی و ظلم و ستم از جامعه بشری را ندارد (سازمان مجاهدین خلق ایران، ۱۳۵۴: ۲۴۶-۲۴۱).

با صدور این بیانیه سازمان به صورت عملی عبور ایدئولوژیک خود را از اسلام به مارکسیسم اعلام کرد. سازمان‌دهی این دگرگونی درون سازمانی با همکاری دو تن از اعضا به نام تقی شهرام (رجوی) و بهرام آرام انجام شد. با به قتل رسیدن رضایی در درگیری با پلیس در سال ۱۳۵۲ ش و فرار تقی شهرام از زندان، رهبری سازمان را رجوی و بهرام آرام که دارای گرایش‌های مارکسیستی بودند به دست گرفتند و سازمان را به سوی مارکسیسم سوق دادند (علوی، ۱۳۷۹: ۹۱) این تغییر ایدئولوژیک را بسیاری از اعضای کادر و هوادار، خنجری از پشت و نماد فرصت‌طلبی دانستند و از پذیرش آن امتناع کردند و بر ایمان و اعتقادات دینی‌شان پای فشاری نمودند یکی از شاخص‌ترین افرادی که در برابر جریان مارکسیستی ایستادگی کرد، مجید شریف واقفی و مرتضی صمدیه لباف بودند. در ۱۷ شهریور ۱۳۵۴ ش آرام و تقی شهرام همراه چندین تن از همفکران و دوستان سازمانی‌شان، شریف‌واقفی و صمدیه لباف را ربودند. صمدیه در حالی که زخمی شده بود، گریخت اما دستگیر و در دی ماه همان سال اعدام شد. شریف‌واقفی را نیز خود اعضای مارکسیست مجاهدین به قتل رساندند و جسدش را در یکی از مراکز جمع‌آوری زباله آتش زدند (رضوی، ۱۳۷۶: ۷۹). تعدادی از سران دستگیر شده سازمان در تیرماه سال ۱۳۵۴ ش در مصاحبه‌ای تلویزیونی رسماً اعلام کردند که مارکسیست شده‌اند و سازمان را نیز به ایدئولوژی و عقاید مارکسیستی کشانده‌اند. این افراد اظهار داشتند. سال‌هاست مارکسیست بوده‌اند و افکار و اندیشه‌های مارکسیستی را تحت عنوان «مارکسیست علم مبارزه» و با پوشش تعالیم اسلامی به اعضا و کادرهای سازمان آموزش داده‌اند. این رهبران اظهار داشتند اعضای سازمان که به اسلام وفادار مانده بودند و به پذیرش ایدئولوژی مارکسیستی از طرف رهبری اعتراض داشتند را به قتل رسانده‌اند (زیباکلام، ۱۳۷۵: ۲۶۴). پس‌ازاین وقایع، جایگاه سازمان مجاهدین در بین نیروهای مذهبی به شدت متزلزل شد زیرا بسیاری از بازاریان، کسبه و روحانیت که فکر می‌کردند مجاهدین نیرویی مذهبی متدین و نمادی از تشیع و مبارزین راستین اسلامی هستند و خانه، زندگی و امکانات خود را در اختیار آن‌ها قرار دادند از حمایت آن‌ها دست کشیدند. در این بین بعضی از شخصیت‌ها و جریان‌های مذهبی که به مروت با تفکرات مجاهدین بیشتر آشنا شدند به این نتیجه رسیدند که افکار و برداشت‌های مذهبی آن‌ها انحرافی است اما با توجه به این که این افراد در آن شرایط، اصلی‌ترین هدف را مبارزه با رژیم شاه می‌دانستند. طرح مسائل ایدئولوژیک پیرامون مجاهدین را که در عرصه مبارزه با رژیم آمریکایی شاه کوشش می‌کردند، عمل انحرافی و حتی مشکوک می‌دانستند. پس از اعترافات رهبران مجاهدین به پذیرش تفکر مارکسیستی تقدس آن‌ها شکسته شد. با این حال برخی از اعضا همچنان معتقد و پایبند به اطاعت از رهبری بودند و با تغییر مواضع رهبری اطاعت از آنان را بر خود واجب می‌دانستند. تحولات درون سازمانی و فکری مجاهدین در ۱۳۵۴ ش برای ساواک بسیار ارزشمند بود زیرا ساواک با این دگرگونی به اطلاعات سازمان آن‌ها دست‌یافت و موفق به دستگیری تعداد زیادی از کادرها و اعضای مارکسیست و مسلمان آن گردید. به طوری که از اواسط سال ۱۳۵۵ ش دیگر عملاً سازمانی وجود نداشت (زیباکلام، ۱۳۷۵: ۲۶۷).

دسته‌بندی نیروهای مجاهدین پس از حوادث سال ۱۳۵۴ ش

در پی تغییر ایدئولوژی مجاهدین از اسلام به مارکسیست نیروهای مذهبی خواهان پایان اتحاد با مارکسیست‌ها شدند. در این دوره انزجار و نفرت از شیوه عمل مارکسیست‌ها به اوج رسید به طوری که بعضی از مذهب‌یون اعلام کردند مبارزه با مارکسیست‌ها از مبارزه

با رژیم اول‌تر است لیکن رجوی و همفکرانش مخالف جدایی از مارکسیست‌ها بودند و بر اتحاد استراتژیک با آن‌ها پافشاری می‌کردند و از محکوم کردن آن‌ها خودداری می‌نمودند. رهبری مجاهدین این دیدگاه که حضور مارکسیست‌ها در سازمان، در روند پذیرش تفکر مارکسیستی نقش داشته است را نمی‌پذیرد و این جریان را صرفاً حرکت یک عده از عناصر فرصت‌طلب اعلام می‌کند که تحت شرایط خاصی توانسته‌اند از امکانات سازمان استفاده کنند. هر برداشت دیگری بیش از این از دیدگاه رهبران زندانی انحراف از آرمان اصلی که مبارزه با رژیم بود تلقی می‌شد. طرح مسائل عقیدتی از نظر آنان ریختن آب به آسیاب دشمن بود؛ اما واقعیت این است که در همین واکنش اندکی که رهبری زندانی مجاهدین در مقابل پذیرش تفکر مارکسیستی سازمان نشان دادند باز هم رگه‌هایی از مارکسیست‌گرایی به چشم می‌خورد (زیباکلام، ۱۳۷۵: ۲۷۰).

مجاهدین با طرح این دیدگاه که همه‌چیز باید تحت‌الشعاع مبارزه با استبداد و استعمار قرار گیرد اعلام نمودند که باید به اختلافات ایدئولوژیک پایان داد؛ اما این دیدگاه و توجیهات برای بسیاری از نیروهای مذهبی که از عمل کرد مارکسیست‌ها به شدت ناراضی بودند اغنا کننده نبود و دامنه اختلافات به روحانیون داخل زندان کشیده شد. به‌طوری تعداد زیادی از روحانیون خواهان تعیین مرزبندی مشخص با مارکسیست‌ها شدند.

برخی از اثرات رویدادهای سال ۱۳۵۴ ش عبارت بود از صدور فتوا علیه مارکسیست‌ها و جدایی نیروهای اسلامی از آن‌ها، انشعاب بین نیروهای مذهبی داخل زندان، افرادی از چهره‌های مستقل که با مجاهدین ارتباط داشتند مانند محمدعلی رجایی، عزت‌الله سبحانی و بهزاد نبوی، به‌طور کامل از مجاهدین خلق جدا شدند. تعدادی انشعاب کردند. چند تن از روحانیون معروف و مبارز بیانیه‌ای علیه مارکسیست منتشر کردند. این بیانیه ضربه سنگینی به گروه‌های مارکسیستی و افشای چهره آن‌ها در میان زندانیان مسلمان و حتی خارج از زندان وارد کرد (زیبا کلام، ۱۳۷۵: ۲۷۱-۲۷۲).

شماری از گروه‌های کوچک مانند، منصورون، فلق، حدید، فجر اسلام، موحدین، صف، ابوذر، فلاح و مهدویون که به‌صورت پراکنده در شهرهای مختلف ایران از جمله تهران، اصفهان، خوزستان و کرمان تشکیل شده بودند و با سازمان مجاهدین خلق در ارتباط بودند، همکاری‌شان را با آن‌ها قطع کردند این گروه‌ها پس از پیروزی انقلاب اسلامی سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی را تشکیل دادند و ارتباطشان را با روحانیون و امام خمینی حفظ کردند (مدنی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۲۲۴).

بنا بر اظهارات آیت‌الله طالقانی این بیانیه در حکم فتوای فقهی بود و برای سوءاستفاده رژیم علیه مارکسیست‌ها صادر نشده بود (روحانی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۲۲۷) صدور این فتوا هم‌زمان با بیانیه‌ای است که از طرف آیت‌الله طالقانی، ربانی شیرازی، مهدوی کنی، انواری، لاهوتی و هاشمی رفسنجانی صادر گردید بود در این بیانیه روحانیون خواستار حفظ مرزبندی ایدئولوژیک بین مسلمانان و مارکسیست‌ها در داخل و خارج زندان شدند و اعلام کردند «با توجه به زبان‌های ناشی از زندگی جمعی مسلمان‌ها با مارکسیست‌ها و اعتبار اجتماعی که بدین‌وسیله آنان به دست می‌آوردند و با در نظر گرفتن همه جهات شرعی و سیاسی و با توجه به حکم قطعی نجاست کفار از جمله مارکسیست‌ها، جدایی مسلمان‌ها از مارکسیست‌ها در زندان لازم و هرگونه مسامحه در این امر موجب زیان‌های جبران ناپذیری خواهد شد.» (روحانی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۲۷۳).

انتشار این فتوا ریشه در مبارزه بنیادی فکری بین نیروهای مذهبی و کمونیست داشت، مذهبی‌ها پایبند اصول اخلاقی و اجتماعی اسلام بودند. به دنبال صدور این بیانیه صف‌بندی درونی زندان شفاف‌تر شد و نیروهای اسلامی کوشیدند وحدت بیشتری بین گروه‌های اسلامی ایجاد کنند. در این شرایط با توجه به همکاری برخی از مجاهدینی که تفکر مارکسیستی را پذیرفته بودند با ساواک، کینه‌ای عمیق بین نیروهای مسلمان و مجاهدین به وجود آمد و روحانیون برای تقویت بنیه فکری جوانان مسلمان در زندان به مسائل ایدئولوژیک توجه بیشتری کردند و کلاس‌هایی در زمینه تفسیر، اسلام‌شناسی و مسائل اساسی فلسفه و جهان‌بینی اسلامی توسط آیت‌الله طالقانی، حجت‌الاسلام شیرازی، محمدعلی گرامی و هاشمی رفسنجانی برگزار شد. در خارج از زندان نیز تألیف کتب جدید دینی توسط دکتر بهشتی، دکتر باهنر، مطهری و عده‌ای دیگر از روحانیون منتشر گردید و موج جدیدی از مباحث دینی به راه افتاد. از سوی دیگر، جمعی از نیروهای قبلی هوادار سازمان، به طرفداری از لطف‌الله میثمی پرداختند و گروه امت را تشکیل دادند. دیگر گروه‌های پراکنده و کوچک مانند صلواتیون، و اعتراضیون نیز از مجاهدین جدا شدند (زیباکلام، ۱۳۷۵: ۲۷۵). بحران فکری درون سازمان مجاهدین تأثیر زیادی در فرهنگ سیاسی اسلام‌گرا برجای گذاشت. این رویداد علاوه بر تشدید فرقه‌گرایی سیاسی - ایدئولوژیک در درون سازمان، موجب ایجاد انشعابات مختلفی در بین نیروهای چپ اسلامی گردید و دسته‌بندی

و خصومت بین آن‌ها را شدت بخشید. این قطب‌بندی و دشمنی در سال‌های بعد از انقلاب اثرات خود را بر فضای سیاسی ایران باقی گذاشت.

اقدامات سازمان تا پیروزی انقلاب

در اوایل سال ۱۳۴۷ ش رهبری سازمان نیروهایش را برای عملیات مسلحانه علیه رژیم آماده می‌کرد برای آمادگی بیشتر افرادی از مجاهدین برای آموزش فنون نظامی به صورت گروه‌های تیمی ۳ و ۴ نفره به سازمان آزادی‌بخش فلسطین فرستاده شدند هم‌زمان با برنامه‌ریزی رهبری مجاهدین برای آغاز عملیات مسلحانه، از نیروهای اعزامی به اردوگاه‌های نظامی فلسطین درخواست نمود به ایران برگردند. در همین زمان سازمان چریک‌های فدایی خلق عملیات سیاهکل را در ۱۹ بهمن‌ماه سال ۱۳۴۹ ش در شمال ایران انجام داد و شکست خورد. بعد از این شکست سازمان مجاهدین خلق که معتقد بود نبرد علیه رژیم را باید از روستاها آغاز کند به این نتیجه رسید که، نبرد درون شهری از جنگ چریکی روستایی کارآمدتر است. هم‌زمان با این برداشت نیروهای رزمی سازمان برای انجام عملیات علیه رژیم در خانه‌های تیمی درون شهرها پنهان شدند این نیروها به وسیله برخی از بازاریان پشتیبانی مالی می‌شدند. مجاهدین به عنوان یک گروه نظامی که می‌کوشیدند اسلام را با نظرات مارکسیستی سازش دهند از این که در میدان مبارزه از یک گروه نظامی مارکسیست عقب‌مانده‌اند احساس شرم می‌کردند. به همین دلیل نخستین عملیات نظامی‌شان را در تابستان ۱۳۵۰ ش بدون آمادگی کامل انجام دادند در این عملیات در سیستم برق‌رسانی جشن‌های ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی اختلال ایجاد نمودند. اما قبل از آن که نیروهای سازمان عملیاتی مسلحانه علیه مراسم انجام دهند تیم‌های عملیات آن توسط ساواک شناسایی و تعداد زیادی از آن‌ها دستگیر شدند (مدنی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۱۱۲-۱۱۱) پس از محاکمه یازده تن از این افراد به اعدام، شانزده تن به زندان ابد، یازده تن به زندان‌های ده تا پانزده ساله و ۲۵ نفر به زندان از یک تا ده ساله محکوم شدند (پیردکار و همکاران، ۱۳۷۷: ۱۷۸).

سازمان مجاهدین خلق بین سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۴ عملیات‌های مختلفی علیه رژیم شاه انجام داد. این عملیات‌ها شامل نبرد خیابانی، بمب‌گذاری در اماکن مهم دولتی و ترور شخصیت‌های نظامی می‌شد (پیردکار و همکاران، ۱۳۷۷: ۱۷۸). سازمان مجاهدین خلق علی‌رغم این که ضربات پی‌درپی از ساواک دریافت کرد اما به دلیل پشتوانه مردمی همچنان پابرجا ماند؛ اما با تغییر ایدئولوژی از اسلام به مارکسیسم و رویگردانی توده‌های مردمی از آن‌ها به شدت تضعیف شد. باید اذعان کرد سازمانی که برای نابودی رژیم شاهنشاهی تأسیس شده بود در گرداب انحراف افتاد و به سبب التقاط فکری و از دست دادن جایگاه اجتماعی‌اش به جز چند عملیات مسلحانه کوچک نتوانست اقدام مهم دیگری علیه حکومت پهلوی انجام دهد. به طوری که از حرکت‌های مردمی سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ نیز عقب ماند و تنها در روزهای پایانی رژیم، با حمله به اسلحه‌خانه‌ها و پادگان‌ها توانست مقدار قابل توجهی سلاح به دست آورد (Ramsey, 2011: 2).

در نگاهی کلی می‌توان روند تحولات کمی و کیفی سازمان مجاهدین خلق را در دوره پهلوی و قبل از پیروزی انقلاب اسلامی به دو دوره قبل و بعد از تغییر ایدئولوژی تقسیم کرد. قبل از تغییر ایدئولوژی از اسلام به مارکسیسم سازمان با حمایت توده‌های مردم که مجاهدین را یک گروه اسلامی می‌پنداشتند، توانست عملیات‌هایی را علیه رژیم انجام دهد و از جایگاه اجتماعی مناسبی در بین مبارزان برخوردار شود. لیکن پس از تغییر ایدئولوژی و اعلام رسمی آن محبوبیت خود را در بین مردم و گروه‌های مبارز اسلامی از دست داد و نتوانستند به توفیق چندانی در مبارزه با رژیم دست یابند و بر اثر ضربات پیاپی ساواک به یک گروه منزوی و ازهم‌پاشیده تبدیل شدند.

نتیجه‌گیری

با اوج‌گیری مبارزات سیاسی علیه رژیم پهلوی از دهه ۱۳۲۰ ش گروه‌های سیاسی در ایران بر پایه تفکر اسلام فقهاتی، ملی‌گرا بر پایه فکری لیبرالیسم و نیروهای چپ با اندیشه مارکسیست-لنینیست در ایران به وجود آمدند. این گروه‌ها با خط فکری خاص خود می‌کوشیدند علیه استبداد حاکم بر ایران به جذب نیرو بپردازند. با انجام کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۲۲ ش بر شدت استبداد در ایران افزوده شد و راه مبارزه قانونی و سیاسی مسدود گردید. در نتیجه نیروهای مبارز سیاسی به سوی مبارزات خشونت‌بار و مسلحانه

گرایش پیدا کردند. این روند راه دستیابی به آزادی و تشکیل حکومت قانونی در ایران را طولانی و سخت نمود. پس از کودتا، شاه و هیئت حاکمه تلاش نمودند بر مجلس شورای ملی تسلط یابند. در این زمان دولت هیچ توجه‌ای به خواست گروه‌های مذهبی و ملی نداشت. بر این اساس نیروهای مبارز چاره‌ای جز توسل به مبارزه قهرآمیز نداشتند. کشتار مردم در ۱۵ خرداد ۴۲ نیز در روند مبارزات زیرزمینی و قهرآمیز گروه‌ها و سازمان‌های سیاسی نقش بارزی داشت؛ زیرا مبارزان را به این نتیجه رساند که رژیم جز زبان زور راه‌های مسالمت‌آمیز را نمی‌شناسد. بسته شدن راه‌های گفتگو بین رژیم و رهبران سیاسی گام دیگری بود که دولت و ملت را در مقابل هم قرار داد. برخورد شدید با احزاب قانونی و انسداد سیاسی تفکر مبارزه مسلحانه را تشدید کرد. بدین ترتیب مشاهده می‌شود که پس از قیام ۱۵ خرداد و تبعید امام خمینی و دستگیری و سرکوب مخالفان شرایط داخلی برای گرایش فعالان سیاسی بخصوص جوانان به مبارزه مسلحانه فراهم گردید و گروه‌های سیاسی که خط و مشی مبارزاتی خود را برای سرنگونی رژیم از طریق مبارزه مسلحانه می‌دیدند یکی پس از دیگری ظهور کردند. علاوه بر این رشد انقلابات چپ‌گرا در روسیه، چین، گوبا و الجزایر نیز در روند شکل‌گیری مبارزه مسلحانه با رژیم پهلوی دور از ذهن نیست، نقش تئوری جنگ‌های چریکی توسط انقلابیون امریکای لاتین و جنگ چریکی شهری نیز بر تفکر سازمان‌های سیاسی ایران تأثیر گذاشت. این گروه‌ها تلاش کردند با استفاده از این روش‌ها بر رژیم پهلوی پیروز شوند اما چون شناخت درستی از جامعه ایران نداشتند در این مبارزه موفق نبودند. آخرین نیرویی که می‌خواست با الگوبرداری از مبارزات چریکی خارجی بر رژیم فایق آیند و موفق نشدند سازمان چریک‌های فدایی و سازمان مجاهدین خلق بودند. اینان هم در تئوری و هم در عمل با شکست مواجه شدند. سازمان مجاهدین خلق گرایش تئوریک خود را بیشتر از نوشته‌های بیژن حنی گرفته بود بر همین اساس اینان مارکسیست - لنینیست را شرط اصلی مبارزه مسلحانه می‌دانستند. این سازمان با دستگیری اعضای نهضت آزادی پس از قیام ۱۵ خرداد ۴۲ اعلام موجودیت کرد؛ زیرا از نظر طیف جوان نهضت آزادی مبارزات مسالمت‌آمیز ناکارآمد بود و سرنگونی رژیم را فقط با مبارزه مسلحانه امکان‌پذیر می‌دانستند. این سازمان از اواسط شهریور ۱۳۴۴ ش با مشی مبارزه مسلحانه چریکی اعلام موجودیت کرد رهبران این سازمان ضمن مطالعه روند مبارزاتی جامعه جهانی و ایران در جمع‌بندی نهایی اعلام کرد که شکست حرکت‌های آزادی‌خواهانه مردم ایران به دلیل سستی و تحلیل جامعه ایران نیست بلکه عامل اصلی این شکست‌ها ماهیت سازشکارانه و عملکرد رفرمیستی و لیبرالیستی احزاب و سازمان‌های سیاسی از جمله نهضت آزادی است. آن‌ها مبارزه روحانیون را علیه رژیم مثبت ارزیابی کردند اما معتقد بودند چون این مبارزات تشکیلات منسجمی نداشت و رهبران آن به زیربوم مبارزه و پیچیدگی‌های آن آشنا نبودند از این مبارزات نتیجه مطلوب جز کشتار مردم حاصلی به دست نیاوردند. اینان شکست قیام ۱۵ خرداد را دلیل اصلی شکست مبارزات مسالمت‌آمیز می‌دانستند و این سرآغاز حرکت مسلحانه می‌باشد. سازمان چون معتقد بود اسلام راهبرد مشخصی برای مبارزه مسلحانه ندارد به‌سوی ایدئولوژی مارکسیست روی آوردند و عملاً در مهر سال ۱۳۵۴ ش در بیانیه‌ای تغییر ایدئولوژیک خود را به مارکسیسم - لنینیسم اعلام کردند. از این زمان در مقابل تفکر حاکم بر جامعه ایران ایستادند. سازمان که قبل از پذیرفتن ایدئولوژی مارکسیست با حمایت‌های مردمی و گروه‌های اسلامی در بین مردم ریشه دوانیده بود با تغییر ایدئولوژی به دلیل عدم حمایت‌های مردمی موقعیتش را از دست داد و به‌شدت ضعیف و در اصل از هم پاشید. با پیروزی انقلاب اسلامی و آزادی باقی‌مانده رهبران سازمان اینان با استفاده از فضای انقلابی دوباره به بازسازی تشکیلاتی روی آوردند؛ اما این بار نیز به دلیل ماهیت ایدئولوژیک‌اش نتوانست خود را با راهبردهای انقلاب هماهنگ کند و در مقابل آن قرار گرفت و دست به کشتار مردم بی‌گناه کوچه و بازار زد و چون دیگر جایی در دل توده‌های مردم نداشت رهبران با فرار به خارج از مرزها و پیوستن به عراق در خدمت اهداف دول خارجی قرار گرفتند.

منابع

- امینی، داوود. (۱۳۸۱). جمعیت فدائیان اسلام و نقش آن در تحولات سیاسی - اجتماعی ایران، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱.
- امینی، علی‌رضا. (۱۳۸۱). تاریخ روابط خارجی ایران در دوره پهلوی، تهران، صدای معاصر.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۷۷). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل‌محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران، نشرنی، چاپ اول.
- آوری پیترو و همکاران. (۱۳۸۸). تاریخ ایران دوره پهلوی، (از رضا شاه تا انقلاب اسلامی) مترجم، مرتضی ثاقب فر، تهران انتشارات جامی، چاپ اول.
- آوری، پیترو. (۱۳۷۳). تاریخ معاصر ایران از تشکیل سلسله پهلوی تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش، ج ۲، مترجم، محمد رفیعی مهرآبادی، تهران، موسسه مطبوعاتی عطایی، چاپ اول.

- به کوشش جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۵). سازمان مجاهدین خلق، پیدایی تا فرجام، جلد ۱، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، چاپ دوم.
- بهنود، مسعود. (۱۳۶۹). دولت‌های ایران از اسفند ۱۳۹۹ تا بهمن ۱۳۵۷، (از سید ضیاء‌تأختیار)، تهران سازمان انتشارات جاویدان، چاپ چهارم.
- جزنی، بیژن. (۱۳۸۸). انقلاب مشروطیت ایران، نیروها و هدف‌ها، تهران، انتشارات سازمان اتحاد فدائیان خلق ایران، چاپ اول.
- حسینیان، روح‌الله. (۱۳۸۵). بازخوانی نهضت ملی ایران، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- رضایی، احمد. (بی‌تا). راه حسین، تهران، مجاهدین خلق ایران.
- رضوی، مسعود. (۱۳۷۶). هاشمی و انقلاب، تاریخ سیاسی ایران از انقلاب تا جنگ، تهران، انتشارات همشهری.
- روحانی، سیدحمید. (۱۳۸۱). نهضت امام خمینی (ره)، جلد ۳، چاپ اول، افست از چاپ بیروت.
- زیباکلام، صادق. (۱۳۷۵). مقدمه‌ای بر انقلاب اسلامی، تهران، روزنه.
- ژان پیر، دیگران و دیگران. (۱۳۷۷). ایران در قرن بیستم، (بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی ایران در یکصد سال اخیر) تهران انتشارات البرز، چاپ اول.
- سازمان مجاهدین خلق ایران. (۱۳۵۷). شرح تأسیس و تاریخچه سازمان، تهران، انتشارات سازمان مجاهدین، چاپ اول.
- سازمان مجاهدین خلق ایران. (۱۳۵۸). شرح تأسیس و تاریخچه سازمان، انتشارات سازمان مجاهدین، تهران، انتشارات ابوذر.
- شعبانی، ناصر. (۱۳۹۲). بن‌بست در استراتژی شکست در تاکتیک، تهران، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، مؤسسه چاپ و انتشارات.
- علوی، محمد صادق. (۱۳۷۹). بررسی مشی چریکی در ایران و سازمان مجاهدین خلق ایران، سازماندهی و تاکتیک‌ها، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- عنایت، حمید. (۱۳۶۲). تفکر نوین سیاسی اسلام، ترجمه ابوطالب صارمی، تهران، امیرکبیر.
- کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۷۳). مصدق و مبارزه برای قدرت در ایران، ترجمه فرزانه طاهری، تهران، مرکز، چاپ اول.
- نجاتی، غلامرضا. (۱۳۶۸). جنبش ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، تهران، رسا.
- نجاتی، غلامرضا. (۱۳۷۲). تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران، جلد ۲، تهران، رسا، چاپ اول.

References:

- Katzman, K. (1992). The People's Mojahedin Organization of Iran. Congressional Research Service.
- Ramsey, J. (2011). Iranian terrorist group has close US allies. Aljazeera

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.